

УДК 343.21

Вікторія Яворська,*канд. юрид. наук, доцент, завідувач кафедри права
Львівського інституту**ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

ПЕРІОДИ НОРМАТИВНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ АКТІВ СУДОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ

Статтю присвячено комплексному вивченню періодів нормативного визначення юридичної природи актів судового тлумачення від першого періоду (1921–1936 рр.), коли відбулося визначення статусу постанов пленуму вищого судового органу як керівних, до восьмого періоду, у якому 2 червня 2016 р. відбулося прийняття Закону України «Про судоустрій і статус судів» та відновлення повноважень Верховного Суду.

Ключові слова: акти судового тлумачення, кримінальне законодавство, юридична природа, постанова, роз'яснення.

Постановка проблеми. Важливе значення для сучасної правозастосовної практики в Україні мають акти судового тлумачення, спрямовані на забезпечення єдності застосування кримінального законодавства, у яких на підставі аналізу й узагальнення судової практики містяться роз'яснення з питань застосування кримінального законодавства. Певною мірою вони відображають практику застосування положень Кримінального кодексу України, а також тлумачать окремі норми, які містяться в статтях кримінального закону. Водночас проблема юридичної природи та правового значення актів судового тлумачення не знайшла належного відображення в працях українських науковців.

Ускладнив розуміння юридичної природи роз'яснень Вищого Суду та найвищих судових органів України в кримінальних справах Закон України «Про судоустрій і статус судів» від 7 липня 2010 р. Цей закон закріпив за пленумом вищого спеціалізованого суду право видавати роз'яснення рекомендаційного характеру, проте не регламентував ні їх статус, ні правила подальшого застосування постанов. Відповідно до ч. ч. 5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус судів» від 2 червня 2016 р. висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Законом від 3 жовтня 2017 р. ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус судів» доповнено п. 102 такого змісту: «Пленум Верховного Суду за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової

практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ» [1].

Актуальність обраної теми дослідження підтверджується також рівнем уваги вчених до цього питання. Окремі аспекти аналізованої проблеми розглядали М.П. Селіванов [2, с. 16–17], В.В. Сердюк [3, с. 123–128], О.Л. Копиленко [4, с. 2–11], А.В. Мадьярова [5], В.Т. Малярєнко [6; 7; 8; 9], В.В. Куликов [10, с. 91–100], А.І. Парог [11, с. 93–100; 12, с. 51–57] та інші автори.

Мета статті – з'ясувати періоди нормативного визначення юридичної природи актів судового тлумачення. Для її досягнення необхідно проаналізувати нормативне визначення юридичної природи актів судового тлумачення на основі законодавства, яке регламентує діяльність Верховного Суду, визначити позиції науковців із цього питання та встановити історичні періоди визначення юридичної природи актів судового тлумачення.

Виклад основного матеріалу. Найвищу судову інстанцію із завданням забезпечення єдності судової практики в кримінальних справах було створено в 1918 р. Постановою Народного Секретаріату «Про введення народного суду на Україні», яка була затверджена Центральним виконавчим комітетом (далі – ЦВК) рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України 4 січня 1918 р. Проте лише постановою ВУЦВК від 23 липня 1921 р. було затверджено Положення про Єдиний Найвищий Трибунал Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УСРР). Саме в ньому вперше ство-

рено Пленум, який мав право давати керівні вказівки та роз'яснення принципового характеру [2, с. 16].

З того часу він пройшов декілька періодів розвитку як найвищий судовий орган (зі значною перервою – з 1938 р. по 1960 р.). Так, 16 грудня 1922 р. ВУЦВК прийняв Положення про судовий устрій УСРР, яке набуло чинності 1 лютого 1923 р [4, с. 3]. Верховний Суд УСРР розпочав діяльність у 1923 р. [13, с. 1].

Деякі сучасні джерела, зокрема й видання Верховного Суду України, констатують, що Положенням про судовий устрій УСРР як найвищий судовий орган визначався Верховний Суд УСРР [3, с. 125]. Однак такі твердження не зовсім відповідають дійсності, оскільки цим положенням передбачалося створення Найвищого суду УСРР саме з такою назвою. Найвищий суд УСРР розглядався як «центральний штаб, що зосереджує у своїх руках усі нитки судової практики та скеровує їх у відповідному напрямі» [4, с. 3].

Тобто, крім суперечностей щодо назви найвищої судової інстанції в Україні, варто вказати на залежність Верховного Суду України від Верховного Суду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР). Отже, проблема полягала в тому, що оскільки Верховний Суд УСРР не був найвищим судовим органом на теренах України, то його роз'яснення були неостаточними.

У літературі зазначається, що про діяльність Верховного Суду (далі – ВС) України щодо забезпечення єдності в застосуванні кримінального законодавства можна говорити лише із часу незалежності України. Окремі дослідники вважають, що початок діяльності ВС необхідно пов'язувати з іншою датою. Так, В.В. Куликов стверджує, що свою діяльність він почав 19 квітня 1924 р., коли відбулося його перше пленарне засідання [10, с. 91]. Ми вважаємо, що початком його діяльності є час його створення – 23 липня 1921 р., коли було затверджено Положення про Єдиний Найвищий Трибунал УСРР, Пленум якого видавав роз'яснення.

Із самого початку діяльності пленуму, з моменту видання перших вказівок, починається дискусія щодо юридичної природи його постанов. Проте найбільш активна дискусія розпочалася з 1946 р.

Питання юридичної природи ВС зумовило певні зміни в законодавстві. У 1924 р. прийнято Основи судоустрою Союзу РСР і союзних республік, якими закріплено перехід на триступеневу систему управління [14, с. 246]. 23 жовтня 1925 р. прийнято Положення про судоустрій УСРР, відповідно до якого ВС надавав керівні тлумачення законів [2, с. 16].

Подальші зміни в судовій системі зумовили видання нового Положення про судоустрій Української Соціалістичної Радянської Республіки, яке було затверджене 11 вересня 1929 р. [14, с. 246]. У вересні 1933 р. ВС СРСР отримав право давати вказівки з питань судової практики. Конституція СРСР 1936 р. надала ВС СРСР статус «вищого судового органу», наділивши його правом нагляду [14, с. 248].

У 1930-х рр. ВС УСРР був органом судового нагляду й керівництва судовою практикою на всій території республіки [15, с. 311]. Завершення процесу централізації судових органів стало прийняття Верховною Радою СРСР Закону «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» від 16 серпня 1938 р., відповідно до ст. 45 якого вперше ВС УСРР як один із верховних судів союзних республік визначався як найвищий судовий орган в УСРР, про що зазначалося також у Конституції СРСР від 5 грудня 1936 р. [3, с. 126]. Із цього часу можна говорити про діяльність саме ВС УСРР із статусом найвищого судового органу в республіці, а не Найвищого Суду.

Положення про ВС СРСР, прийняте в 1957 р., знову наділило Пленум ВС СРСР правом давати судам керівні роз'яснення [12, с. 52]. Згідно з цим положенням вищому органу надавалося право законодавчої ініціативи [14, с. 304].

Згідно з постановою ЦВК і РНК УСРР від 23 червня 1935 р. повноваження Пленуму ВС УСРР було звужено. Законом про судоустрій СРСР 1938 р. Пленум ВС УСРР було ліквідовано. Його діяльність було відновлено лише на підставі Закону «Про судоустрій УСРР» від 30 червня 1960 р. [2, с. 17].

Законом «Про судоустрій Української РСР» від 30 червня 1960 р. Пленуму Верховного Суду знову було надано право приймати керівні роз'яснення з питань застосування законодавства [17, с. 6], які були обов'язковими не лише для судів, а й для інших органів і службових осіб, які застосовували закон.

До середини 1980-х рр. вивчення судової практики та узагальнення здійснювалися суддями ВС. Проте значний обсяг і складність цієї роботи зумовили утворення в 1986 р. в апараті суду окремого підрозділу. Згодом сфера аналітичної діяльності розширилася, що зумовило створення у ВС управління з вивчення та узагальнення судової практики [17, с. 6].

У зв'язку з наявністю в законодавстві прогалин і суперечностей спостерігалася підвищена увага ВС України до аналізу й узагальнення судової практики, активне надання судам роз'яснень [18, с. 182].

У ст. 3 Закону «Про Верховний Суд СРСР» 1979 р. встановлювалося, що керівні роз'яснення Пленуму ВС СРСР є обов'язковими для судів, інших органів і посадових осіб, які застосовують закон [19, с. 148]. Вищі суди отримують можливість керувати практикою [20, с. 6].

Статтею 40 Закону «Про судоустрій України» від 5 червня 1981 р. передбачалося право ВС України давати керівні роз'яснення судам у питаннях застосування законодавства. При цьому керівні роз'яснення ВС України були обов'язковими для судів, інших органів і службових осіб, які застосовують закон, щодо якого надано роз'яснення.

З 21 червня 2001 р., після запровадження так званої малої судової реформи, ці роз'яснення втратили свій керівний та обов'язковий характер. Не містили вказаних ознак роз'яснення Пленуму ВС України також згідно із Законом «Про судоустрій України» [21], у п. 2 ч. 2 ст. 47 якого було закріплене лише повноваження давати судам «роз'яснення з питань застосування законодавства» [22, с. 28].

Після розпаду Радянського Союзу необхідно було переглянути всі постанови та дати судам роз'яснення від імені ВС України [2, с. 17]. З моменту набуття Україною незалежності ВС України став повноцінним у судовій системі своєї держави. Саме із цього часу він стає найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції [7, с. 13].

Проте Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. змінив повноваження Пленуму ВС України. Право «за результатами узагальнення судової практики давати роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції» було передане Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ [23, с. 8].

Такий підхід не отримав одностайної підтримки в представників судової системи, зокрема й суддів ВС України. У листі ВС України до Президента України від 12 липня 2010 р. зазначається, що несумісними з конституційним визначенням Верховного Суду України як найвищого судового органу є також положення закону, якими суттєво звужуються повноваження Пленуму Верховного Суду України. Так, Пленум Верховного Суду України позбавляється права надавати судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики й аналізу судової статистики, права в разі необхідності визнавати нечинними роз'яснення Пленуму Вищого спеціалізовано-

го суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. На практиці це унеможливить однакове застосування закону всіма судами загальної юрисдикції, спричинить масові конфлікти між судами різних спеціалізацій щодо їх компетенції, що в підсумку неминуче негативно позначиться на якості правосуддя, ефективності судового захисту прав і свобод громадян та призведе до істотного збільшення кількості звернень громадян України до Європейського суду з прав людини.

На помилковість такого підходу у визначенні статусу Верховного Суду України неодноразово вказувала Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія), рекомендації якої полягають у необхідності посилення процесуальної ролі Верховного Суду України, закріпленні за ним статусу касаційного суду (як це зроблено в усьому цивілізованому світі), спрощенні судових процедур і ліквідації зайвих рівнів судочинства [24].

Місце Верховного Суду України в системі судів загальної юрисдикції вимагає, щоб у його арсеналі були дієві інструменти, за допомогою яких можна було би впливати на правозастосовну діяльність судів із метою забезпечення однакового застосування ними законодавства [25].

Варто констатувати, що законодавство, яке загалом регламентувало діяльність ВС України та визначало статус його активів, зокрема й постанов Пленуму ВС України, упродовж усього часу змінювалося (від надання роз'ясненням обов'язкової сили до остаточної відміни їх обов'язковості).

Традиційно вважається, що найбільш вагомі рішення повинен приймати Пленум ВС України. Адже вже із самого визначення поняття «пленум» можна простежити поєднання функцій судової влади та методичного забезпечення судів. «Юридична енциклопедія» подає визначення Пленуму ВС України як найвищої в Україні судової та організаційно-методичної інстанції системи судів загальної юрисдикції [8, с. 576].

У п. 6 заяви Ради суддів України «Про концептуальні підходи Ради суддів України до подальшого здійснення судово-правової реформи в Україні» від 26 грудня 2006 р. зазначається, що в Пленуму ВС України має бути право «надавати судовим рішенням у конкретних справах прецедентне значення, тлумачити правові норми та визначати нерегульовані законом процедури розгляду справ судами». При цьому його роз'яснення повинні мати обов'язковий характер [22, с. 29].

Для того щоб завершити не лише теоретичні суперечки, а й практичні коливання в питанні юридичної природи та

кримінально-правового значення актів судового тлумачення з питань застосування кримінального законодавства, необхідно в законодавчому порядку чітко визначити функції ВС та детально викласти право Пленуму ВС надавати керівні роз'яснення [26, с. 20].

У результаті узагальнення історичного огляду можна виокремити такі періоди нормативного визначення юридичної природи актів судового тлумачення:

1) з 23 липня 1921 р. до 1936 р. – визначення статусу постанов Пленуму ВС як керівних. Цей етап характеризується створенням Пленуму ВС, прийняттям нормативних актів, які регламентували його діяльність, і початком дискусії щодо юридичної природи постанов Пленуму ВС;

2) з 1936 р. до 1946 р. – спростування керівного характеру постанов Пленуму ВС Конституцією СРСР 1936 р.;

3) з 1946 р. до 1957 р. – період активної наукової дискусії, офіційно висунуто тезу про те, що постанови Пленуму ВС є джерелом права;

4) з 1957 р. до 1960 р. – роз'яснення Пленуму ВС знову набувають статусу керівних відповідно до Положення про ВС СРСР, прийнятого в 1957 р.;

5) з 1960 р. до 2002 р. – статус роз'яснень Пленуму ВС як керівних закріплено на законодавчому рівні Законом «Про судоустрій Української РСР» від 30 червня 1960 р.;

6) з 2002 р. до 2010 р. – скасування на законодавчому рівні статусу роз'яснень Пленуму ВС України як керівних із прийняттям Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р., де немає вказівки на обов'язковість постанов Пленуму ВС України;

7) з 2010 р. до 2 червня 2016 р. – у прийнятому 7 липня 2010 р. Законі України «Про судоустрій і статус суддів» зазначено, що Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ за результатами узагальнення судової практики дає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства під час вирішення справ відповідної судової юрисдикції [23, с. 8];

8) з 2 червня 2016 р. й дотепер – прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [1], у якому закріплено обов'язок судів враховувати висновки, викладені в постановках Верховного Суду, під час вирішення схожих справ. Законом від 3 жовтня 2017 р. ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» доповнено п. 102, у якому зазначено, що Пленум Верховного Суду за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики надає

роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства під час вирішення судових справ [1].

Таким чином, чинне законодавство зобов'язує суди та інші органи правозастосування враховувати правові позиції ВС (хоча межі такого «врахування» і можливість відступу від правових позицій законодавчо не встановлені, на відміну від попереднього Закону України «Про судоустрій і статус суддів», який дозволяв в окремих випадках відступати від правових позицій на той час ще Верховного Суду України) [27, с. 27–28].

Суди зобов'язані враховувати висновки, викладені в постановках Верховного Суду, під час вирішення схожих справ [28, с. 90–91]. Верховний Суд за новими законодавчими положеннями має дещо універсальний характер, оскільки його надповноваження пов'язані з впливом на судову владу в Україні загалом [29, с. 99].

Висновки

Отже, дискусія з приводу визнання актів судового тлумачення джерелом кримінального права пройшла, на нашу думку, вісім історичних періодів, коли ставлення до таких актів кардинально змінювалося (від визнання їх керівними до заперечення будь-якого їх правового значення).

Нами виділено вісім періодів становлення й зміни кримінально-правового статусу актів судового тлумачення: 1) з 23 липня 1921 р. до 1936 р. (такі акти отримують статус керівних); 2) з 1936 р. до 1946 р. (спростування керівного характеру таких актів); 3) з 1946 р. до 1957 р. (період активної наукової дискусії, офіційно висунуто тезу про те, що такі акти є джерелом права); 4) з 1957 р. до 1960 р. (акти судового тлумачення знову набувають статусу керівних відповідно до Положення про Верховний Суд СРСР); 5) з 1960 р. до 2002 р. (статус актів судового тлумачення як керівних закріплено в УРСР на законодавчому рівні); 6) з 2002 р. до 2010 р. (чергове скасування законодавчого закріплення керівного статусу актів судового тлумачення); 7) з 2010 р. до 2016 р. (змінено суб'єкта та статус таких актів судового тлумачення (Верховний Суд позбавлено права судового тлумачення законодавства з метою забезпечення єдності його застосування, натомість таким суб'єктом визнано Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ), а статус таких актів визначено як роз'яснення рекомендаційного характеру); 8) з 2 червня 2016 р. й донині (прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у якому закріплено обов'язок судів враховувати висновки, викладені в постановках Верховного Суду, під час вирішення схожих справ).

Законом України від 3 жовтня 2017 р. ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» доповнено п. 102, який закріплює рекомендаційний характер роз'яснень Пленуму Верховного Суду з питань застосування законодавства під час вирішення судових справ.

Список використаних джерел:

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
2. Селіванов М.П. 75 років ВСУ: сьогодні на тлі історії. *Вісник Верховного Суду України*. 1998. № 1(7). С. 16–17.
3. Сердюк В.В. Організація та діяльність найвищого судового органу України в радянський період. *Право України*. 2006. № 9. С. 123–128.
4. Копиленко О.Л. Становлення і розвиток Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 1. С. 2–11.
5. Мадьярова А.В. Разъяснения Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовного-правового регулирования. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 405 с.
6. Малярченко В.Т. Кримінальний суд: сучасні проблеми і належне місце в системі державної влади. *Право України*. 1994. № 11–12. С. 5–9.
7. Малярченко В.Т. Новий етап в історії Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 1(35). С. 12–19.
8. Малярченко В.Т. Пленум Верховного Суду України. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ, 2002. Т. 4. С. 576–577.
9. Малярченко В.Т. 75 років Верховному Суду України: сьогодні на тлі історії. *Вісник Верховного Суду України*. 1998. № 1(7). С. 8–11.
10. Куликов В.В. Верховный Суд Союза ССР – высшее звено советской судебной системы. *Советское государство и право*. 1977. № 11. С. 91–100.
11. Рарог А.И. Законодательная техника как средство ограничения судебского усмотрения. *Государство и право*. 2002. № 11. С. 93–100.
12. Рарог А.И. Правовое значение разъяснений Пленума Верховного Суда РФ. *Государство и право*. 2001. № 2. С. 51–57.
13. Верховному Суду України – 80 років. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 2(36). С. 1–6.
14. Иванов В.М. Історія держави і права України : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2003. 416 с.
15. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навчальний посібник. 3-тє вид., стереотип. Київ : Знання ; КОО, 2001. 429 с.
16. Бойко В.Ф. Верховний Суд України. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ, 1998. Т. 1. С. 348.
17. Ілляк Ф.К., Ковальський Д.С. Забезпечення єдності судової практики – основна місія Верховного Суду України. *Юридичний вісник України*. 2008. № 1–2. С. 6–7.
18. Мартинович С.О. Правова природа постанови Пленуму Верховного Суду України. *Вісник Львівського юридичного інституту МВС України*. Львів, 2005. № 2 : Механізм правового регулювання у правоохоронній та правозахисній діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні читання). С. 181–184.
19. Чистяков Н.Ф. Верховный суд СССР / отв. ред. М.С. Строгович. Москва : Наука, 1984. 182 с.
20. Вопросы уголовного процесса в практике Верховного Суда СССР. Москва : Государственное изд-во юрид. литературы, 1955. 233 с.
21. Про судоустрій України : Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3018-III / Верховна Рада України. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 64 с.
22. Кухнюк Д.В. Роз'яснення Пленуму Верховного Суду України як засіб забезпечення однакового застосування законодавства судами України. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 12. С. 26–30.
23. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI / Верховна Рада України. *Голос України*. 2010. № 142(4892). С. 7–26.
24. Рекомендації Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>.
25. Єдність системи судів загальної юрисдикції: теорія і практика (засідання круглого столу). URL: <http://www.scourt.gov.ua>.
26. О юридической природе руководящих указаний Пленума Верховного Суда СССР. *Государство и право*. 1956. № 8. С. 13–21.
27. Дригваль Н.П., Монастирська В.Ю. Верховний Суд у кримінальному процесі: система реформа чи проста зміна назви. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 25–33.
28. Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні: щорічна доповідь за 2017 рік / Вища Рада правосуддя. Київ, 2018. 227 с.
29. Мисик О. Судова реформа: передумови, сучасний стан судової гілки влади та перспективи розвитку. *Судова влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)* : матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції, м. Львів, 25 травня 2018 р. / уклад. І.Я. Терлюк. Львів : ІНПП НУ «Львівська політехніка»; Ліга-Прес, 2018. С. 97–101.

Стаття посвячена комплексному изучению периодов нормативного определения юридической природы актов судебного толкования от первого периода (1921–1936 гг.), когда произошло определение статуса постановлений пленума высшего судебного органа как руководящих, до восьмого периода, в котором 2 июня 2016 г. состоялось принятие Закона Украины «О судоустройстве и статусе судей» и восстановление полномочий Верховного Суда.

Ключевые слова: акты судебного толкования, уголовное законодательство, юридическая природа, постановление, разъяснение.

The article is devoted to the comprehensive study of the periods of the normative definition of the legal nature of the acts of judicial interpretation from the first period (1921–1936), when the definition of the status of the decisions of the plenum of the highest judicial body as the governing body took place, until the eighth period, in which the adoption of the Law of Ukraine “On the Judicial System and Status of Judges” and the restoration of the powers of the Supreme Court took place on June 2, 2016.

Key words: acts of judicial interpretation, criminal law, legal nature, resolution, explanation.

